

ПРОБЛЕМИ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

УДК 321.01(477)

Рибак А. І.

СТАВЛЕННЯ ДО ДЕМОКРАТІЇ У ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ОУН 1940-1950-х РОКІВ

Розглянуто дискусійне і малодосліджене питання - ставлення діячів Організації українських націоналістів до демократії як політичного режиму незалежної держави. Проаналізовано повоєнний «демократичний націоналізм» оунівців у порівнянні з пануючими до Другої світової війни «націократичними» концепціями взаємодії влади та суспільства.

Поява 1929 р. українського організованого націоналізму в «особі» Організації українських націоналістів (ОУН) була своєрідною відповіддю серед іншого й на кризу демократії та лібералізму в Європі. Через це одним із стереотипів сприйняття ОУН є так звана її «антидемократичність». Чому так звана? Бо, по-перше, такі закиди можуть стосуватися лише довоєнного періоду діяльності Організації. По-друге, проблемою, що породжує дискусії, є визначення демократії. Оунівці справді були проти демократії, коли під нею розуміють втілення принципів ліберальної ідеології. Водночас у повоєнні часи члени ОУН підтримували широку участь громадян у формуванні органів влади та контроль над ними, забезпечення політичних і соціально-економічних прав населення. Хоча до таких позицій оунівці дійшли після багатьох років відстоювання протилежних, порівняно з цими, принципів.

Зауважимо, що теоретичні суперечки щодо суті категорії «демократія» є не завершеними і понині. Досі дискутуються питання межі прав та свобод громадян, гармонійного поєднання інтересів держави та максимального розвитку особистості тощо. Отож проблеми, що постали перед теоретиками ОУН у 1930-1940-х рр., насправді так і не отримали універсального розв'язання. З огляду на це тему цієї статті вважаємо актуальною і такою, що здатна поповнити базу теоретичних концепцій втілення в життя ідеалів демократії.

Певну увагу на ідеологічних аспектах та програмних пошуках діячів ОУН зосереджував Г. Касьянов. А. Русначенко у монографії «Розу-

мом і серцем» висвітлив погляди оунівців на організацію влади майбутньої держави. Серед інших слід зазначити праці таких істориків, як А. Боляновський, К. Бондаренко, О. Вовк, М. Гнидюк, О. Лисенко, О. Стасюк. Вони вивчали проблеми становлення українського націоналізму, вплив інших ідеологій, «демократизацію» націоналізму тощо.

Мета цієї статті — простежити еволюцію політичної думки ОУН у ставленні до проблеми форми та змісту суспільно-політичного життя та з'ясувати трактування сутності поняття «демократія» діячами ОУН.

Довоєнна ОУН відкидала основні постулати ліберальної ідеології, особливо стосовно того, що людина є найвищою цінністю, і заперечувала дієвість демократії як політичного режиму, за якого до формування органів влади долучено широкі верстви населення. Оунівці вважали, що «часи, коли над усякою річчю рішали найширші маси, це здебільшого часи упадку» [7, 3]. А тому принцип представництва, виборності, демократичної організації влади, механічного поєднання різноманітних елементів з елементами різних світоглядів потрібно залишити у минулому. Відповідно, існування політичних партій буде заборонено законом. Єдиною формою організації життя населення держави стане ОУН: «як підстава державного ладу й чинник національного виховання та організації суспільного життя» [4, 14]. Звідси, в 1930-х рр. заперечення ОУН демократії та лібералізму автоматично передбачало фактично тоталітарний однопартійний режим.

Розкол, що стався в ОУН у 1940 р., не був наслідком ідеологічних розходжень, а стосувався лише тактики боротьби. Через це й новоутворені ОУН під проводом С. Бандери (далі - ОУН (б)) і ОУН А. Мельника (далі - ОУН (м)) залишалися на довоєнних ідейних та програмних позиціях українського націоналізму.

Замість установа демократичного політичного режиму («суспільного ладу») в майбутньому обидві організації виступали за «націократичний» порядок, концепцію якого було викладено в роботах мельниківця М. Сціборського та бандерівця Д. Мирона. Основними принципами «націократії», взятими з різних оунівських джерел, можна вважати: національний солідаризм, професійно-становий поділ суспільства та формування представницької влади на його основі, однопартійність, безкласовість, авторитаризм [21, 52]. Ці принципи тісно пов'язані між собою. На різних етапах державного життя в організації суспільства переважають ті чи інші з них.

Можна погодитися з твердженням В. Маркуся, що «націократія» - це «колективістична теорія суспільства, де людина мала другорядну вартість» [9, 54]. Загалом, політичний режим, який називали «націократія», мав ознаки авторитарного і навіть тоталітарного режиму. Через те що економічна сфера відповідно до принципів «націократії» має бути жорстко регламентована державою, її ідеологи проголошували виняткову роль ОУН як єдиної існуючої політичної сили та панування принципів українського націоналізму в усіх сферах життя громадян.

З початком німецько-радянської війни на схід України за нацистськими військами рушили так звані похідні групи ОУН. Їхньою метою була організація суспільного життя українців відповідно до програмних засад націоналізму на звільненій від радянських військ території. Хоч як дивно, діяльність похідних груп стала початком змін в ОУН: відходу від авторитарних ідей та демократизації українського націоналізму.

У спогадах багатьох учасників походу на схід та південь України йдеться про те, що населення східноукраїнських земель не сприйняло ідей націоналізму, критично ставилось до ідеологізування суспільного життя, вимагало докладних програм соціально-економічного та політичного ладу [22, 156]. Як наслідок - ОУН постала перед потребою змін та відмови від здавалось би непорушних засад. Таким чином, ставлення населення Східної України, брутальна практика німецького націонал-соціалізму, з якими в оунівців були деякі ідейні спільності, стали визначальними чинниками для розробки нових засад ідео-

логії та програми. Зміни відбувались у напрямі лібералізації: наголос на правах особи, відкидання етнічної й расової винятковості, толерантність до філософського плюралізму, а також спроба сформувавши привабливу соціальну й економічну програму. Ця еволюція найповніше проявилась у постановках III Надзвичайного великого Збору ОУН (б) (далі - III НВЗ ОУН; серпень 1943 р.) [3, 60-61].

Насамперед слід зазначити, що нова програма ОУН (б) вже не містила положень про становий (чи виробничо-професійний) поділ громадян. Тобто відкидалась ідея корпоративного суспільного устрою. Йшлося лише про «справедливий суспільний лад». Іншим принциповим нововведенням, яке дає підстави говорити про відхід від теорії націоналізму 30-х рр. (хоча творці й прихильники програми заперечували такі звинувачення) була теза, що «ідеалом нової суспільності є вільна людина». Тобто людина стає найвищою категорією. Політичний режим, за який боролася ОУН, названо вже не «націократією», а спочатку «новим ладом» і згодом в «Уточненнях і доповненнях до програмових постанов...» (1950 р.) — «демократичним ладом». Цей самий документ декларував «свободу політичних і громадських організацій», що рішуче заперечувалось ще два роки до цього [16, 99-112]. Таким чином декларувалися принципи демократичного політичного режиму майбутньої держави.

Зміни до програми ОУН (б) 1943 р. були однією з причин повоєнного розходження позицій членів Організації та подальшого розколу, який оформився у 1954 р. виходом із «Закордонних частин ОУН» (далі - 34 ОУН) групи, що отримала назву «Організація українських націоналістів (за кордоном)» (далі - ОУН (з)) під керівництвом Л. Ребета. Причиною цього стало в тому числі й несприйняття групою членів ОУН на чолі з С. Бандерою, які під час війни перебували в концтаборах, таких радикальних змін позицій. А тому фактично з 1945 р. можна говорити про три ідейних відгалуження в утвореній у 1940 р. «ОУН під проводом С. Бандери», члени, які залишилися в Україні; група на чолі з С. Бандерою; діячі на чолі з Л. Ребетом, які емігрували в 1944 р.

Загалом, усі три групи ОУН після війни задекларували, що суспільний устрій має бути побудовано на демократичних засадах. Проте розуміли ці «засади» та глибину їх укорінення в українську дійсність дещо по-різному. Виробити спільну позицію і таким чином зберегти цілісність організації не давали можливості як відсутність

нормальних умов для обміну думками та інформацією, так і особисті амбіції членів і принципів у відстоюванні своїх концепцій.

Група, що оформилась як ОУН (з), вимагала від С. Бандери визнати внесені до програми ОУН зміни і будь-яку спробу дискусії з цього приводу трактувала як небажання підпорядкуватися нововведенням (серед яких, до речі, було усунення С. Бандери з одноосібного керівництва ОУН). В той час як керівництво 34 ОУН, серед якого перебувало чимало довоєнних ідеологів колись єдиної Організації (Я. Стецько, С. Ленкавський), формально проголосило про своє підпорядкування постановам III НВЗ, але не вважало за необхідне відмовитися від ідеологічної дискусії, породженої змінами до програми.

У численних суперечках член 34 ОУН П. Мірчук, даючи відповідь на закиди С. Бандери з боку ОУН (з) у антидемократичності, пише, що диспут навколо питання демократії розвинувся в Європі після Другої світової війни, коли було поставлено вимогу демократизації Німеччини й Італії. Але тоді ж теоретики зробили висновок: жодного універсального розуміння демократії, жодної одностайної форми останньої немає; кожен народ і кожен рух розуміє і застосовує демократію по-своєму. І що «треба відрізнати англосаксонське, французьке, італійське, американське та якесь інше розуміння демократії» [10, 40].

П. Мірчук, а отже, й 34 ОУН визнавали найбільш вдалим трактування демократії Артура Браєнда. А саме: 1) право кожного громадянина висловлювати свої погляди і критикувати свій уряд; 2) право народу усувати уряд, що не відповідає його волі і забезпечення можливості здійснювати це право; 3) конституційна можливість для народу висловлювати свою волю в справі встановлення та зміни конституції; 4) незалежність судів від уряду, публічність судочинства; 5) свобода від терору і переслідування за свої погляди і за приналежність до політичних партій; 6) стійкі та перевірені практикою закони; 7) рівне і однаково доброзичливе трактування владою і законами бідних і багатих, державних урядовців і приватних людей; 8) законодавчо встановлена свобода кожної людини у виборі праці; 9) недопустимість диктатури однієї партії. П. Мірчук заперечував звинувачення, що 34 ОУН виступає проти демократії. Проте демократизм, на його думку, не повинен перетворитися на анархію, де існує можливість безвідповідальності за анти-суспільні вчинки [10, 40-44],

С. Бандера демократію зводив до таких засад: повага до різноманітних форм життя та культур народів, свободи творчої ініціативи громадян та їх вільної діяльності без шкоди для суспільства; свобода совісті та релігійних переконань; свобода слова і думки, діяльності суспільних, професійних об'єднань і політичних партій; рівноправність усіх громадян України. Він зазначав, що ОУН ще не відстоює якоїсь усталеної форми устрою суспільства та держави, а залишає це питання на період державного будівництва, оскільки назва устрою сама по собі ще не розкриває дійсного змісту держави [1, 47, 79].

Як бачимо, повоєнне трактування демократії групою С. Бандери формально йшло в руслі концепцій правової держави та сприяння розвитку громадянського суспільства. Хоча в цілому суспільно-політична думка 34 ОУН вважала за необхідне поєднати в майбутній державі принципи свободи людини та політичного плюралізму з обмеженням можливості існування «антинаціональних сил» [10, 52]. Під останніми, як помітно зі змісту статей С. Бандери, розумілись утворення громадян, діяльність яких спрямовано на пропаганду антидержавних гасел або їх реалізацію.

Ми переконані в тому, що і 34 ОУН, і група Л. Ребета, яка пізніше перетворилася в ОУН (з), повністю перейшли на демократичні позиції щодо питання бачення майбутнього суспільного устрою та побудови державного механізму. Тобто виступали за форму представницької демократії. Проте 34 ОУН ставилися до змін критичніше та стриманіше, не ідеалізуючи поняття демократії та зазначаючи низку застережень, на які потрібно зважати, запроваджуючи принципи останньої. Щоправда, в одному з документів під назвою «Про емігрантське середовище» (1948 р.) наведено, що нібито в підсумковому слові на Конференції 34 ОУН 1947 р. Голова Бюро Проводу (С. Бандера) висловився так: «Я хотів вам сказати тільки одне, що демократія - це не прапор, демократія - це шмата» [17, 133]. Перевірити цей факт, який вказує на невідповідність офіційних документів 34 ОУН та висловлювань їхніх лідерів реальним намірам та думкам, ми не можемо. А тому візьмемо до уваги лише опубліковані документи.

Підпільні матеріали діячів ОУН, які після війни залишилися в Україні, дають можливість дійти висновку, що в принципі позиції їхні та 34 ОУН збігалися. Член Проводу ОУН в Україні О. Дяків у листі до одного з провідників 34 ОУН З. Карбовича (Я. Стецька) писав: демократію потрібно

¹ «Шмата» - ганчірка (діалект.)

взяти за основу політичного руху, але необхідно добре продумати конкретну форму демократичного режиму. Тому що сама по собі демократія не є добром чи злом. Творить добро чи зло конкретна демократична система, вважав публіцист. Вона може призвести як до розвитку і посилення держави, так і до негативних тенденцій через різноманітні недоліки адміністративної системи та низьку політичну культуру громадян [20, 383-384].

Очевидно, О. Дяків розумів штучність дискусій та суперечок щодо цього питання. Дослідник А. Русначенко зазначає, що публіцист не бачив відмінностей між своїми поглядами та поглядами Я. Стецька, відображеними у праці останнього «Визвольна політика» [20, 384]. Такі самі думки О. Дяків виклав і в «Листі до друзів за кордоном» (1950 р.), що адресувався представникам «опозиції» в 34 ОУН. Він наполягав на тому, що демократію потрібно «покласти в основу внутрішньополітичного ладу держави» (можливо, йшлося про форму правління) [8, 155].

У віднайденій нами ще неопублікованій статті «Про наш демократизм» (1948 р.) О. Дяків детально проаналізував еволюцію ОУН у ставленні до питань демократії і дійшов висновку: ОУН завжди виступала за «добро народних мас», а це є однією з головних рис демократії. Предметом критики були лише певні зразки останньої, а підставами - безсилля демократизму Центральної ради у 1917-1919 рр., хиби ліберальної демократії в економічній сфері, зловживання більшовиками демократичними гаслами. Наприклад, західноєвропейський і американський режими, на думку О. Дякова, не є справжнім демократизмом, бо вони допускають визиск однієї групи населення іншою. А тому, беручи до уваги риси українського народу та досягнення сучасних суспільних наук, продовжував він, після III НВЗ Організація українських націоналістів окреслила такі основні принципи демократії: 1) «антиімперіалізм» - заперечення національних утисків і поневолення; 2) «безкласове суспільство» - знищення будь-якого визиску людини людиною; 3) «народна влада» - право всіх громадян самостійно формувати органи влади; 4) «воля людини» — наявність та дотримання прав і свобод. їх обмеження, на думку О. Дякова, можливе лише в тому випадку, коли вони використовуються «на шкоду народу та є інструментом негативних впливів зовнішніх ворогів» [5, 495-506].

Безперечним досягненням суспільно-політичної думки ОУН в Україні було чітке розрізнення демократії як політичного режиму та лібералізму, як ідеології. Відповідно до цього представники

організації відстоювали такі позиції: влада повинна бути в руках народу - рівних громадян з однаковими правами. Це і є демократія. Натомість лібералізм - ідеологія, що відстоює погляд на людину, яка має абсолютні політичні, економічні, соціальні свободи, що не пов'язані ніякими нормами. «А тому ми проти лібералізму, але за демократію», - писав ідеолог повоєнної ОУН в Україні П. Федун. Проте, на його думку, ідея «націократії», тобто влади нації, може бути найкраще реалізована лише за умови реального забезпечення якнайширшим масам українського народу можливості впливу на національну політику за посередництва політичних партій та демократичних свобод [12, 254, 270].

Водночас слід зазначити, що П. Федун піддав критиці довоєнні антидемократичні позиції українського націоналізму, заперечив можливість існування в державі однієї політичної сили в особі ОУН, та «владотворчу» функцію станових організацій. Він був переконаний, що в такому випадку останні стали б таким самим знаряддям боротьби за владу, як і політичні партії. А тому формування представницьких органів влади повинно проходити на принципах загального, прямого, рівного виборчого права громадян, без прив'язки до станів [12, 266-269].

Таким чином, 34 ОУН та ОУН в Україні під демократією розуміли спосіб ведення суспільних справ, один з варіантів організації, функціонування механізмів влади та їх рівноправної взаємодії з окремими громадянами. Причому основним критерієм оцінки суспільних явищ залишалися загальні інтереси всього народу. Разом з тим оунівці продовжували критикувати такі ліберальні «вимоги» до демократії, як недоторканість приватної власності та вільна, нічим не обмежена конкуренція [75, 143].

Водночас ОУН (з) Л. Ребета стала на позиції безальтернативно! демократизації суспільства. Відмінностями було те, що діячі ОУН (з) в центр своєї концепції поставили людину, а демократія, на їхню думку, повинна сприяти її розвитку, а отже, й розвитку нації. Тоді як 34 ОУН залишилися на позиціях, що центральне місце повинна займати нація, яка в свою чергу дасть можливість людині вільно розвиватися заради свого добра, але й не на шкоду іншим.

Л. Ребет вважав демократію головною причиною виникнення національної держави як основної форми політичної організації народу. Він усе більше схилявся до думки, що в певній стадії свого розвитку демократія зумовить існування стабільної і політично виробленої української нації, а також відкидав тезу про те, що з посту-

пом і поглибленням демократії між нею і націоналізмом виникне таке напруження, яке неминуче призведе до гострого конфлікту і спричинить кризу у визвольному русі [14, 130-132].

Лідер ОУН (з) широко вірив у синтез демократичних принципів з постулатами українського націоналізму, передбачаючи майбутній політичний процес таким, що мав обернутися навколо тріади: держава, нація і демократія. Нація, за посередництва демократії, набуде найсильнішої політичної організації - національної держави. Він доводив, що сила демократії та суть її ідеї є настільки переможними і панівними, що свою демократичність декларують і монопартійні, й авторитарні системи [14, 130-134]. Таким чином, ОУН (з) зводили демократію до певного непурушного ідеалу, гарантій найкращого розвитку окремих громадян, а вже через них - усієї нації.

У політичній думці ОУН (з) питання демократії дуже тісно пов'язано з новим баченням ролі та значення людини. Її представники вважали, що III НВЗ в центрі уваги разом з ідеєю нації поставив людину - вільну, з обов'язками, широкими правами і всебічним їх забезпеченням. Д. Ребет у праці «Українська держава в дусі програми ОУН» зазначала, що розвиток одиниці та піднесення цілої низки вимог для її щоденного добра водночас сприяє і розвитку нації, а разом з тим - національної держави. Однак незалежно від цього, наголошувала вона, людина вже є вартістю в собі. Д. Ребет була переконана, що логічним синтезом двох принципових вартостей - нації і людини - є третя сила: демократизм, якому вона відводила роль «впорядковувального чинника у взаєминах між нацією, державою і людиною». Автор заперечувала, здавалось би, класичний постулат націоналізму про перевагу спільних інтересів над інтересами людини і вважала, що під цим криється позбавлення людини усіх громадянських та особистих прав на користь держави [19, 26, 32, 71]. Нагадаємо, що політична думка ОУН (б) до 1943 р. стояла на позиціях, що «одиниця не вибирає собі нації, тільки в ній родиться, через неї вона врізується в історію. Щастя одиниці і її доля залежить від долі нації» [77, 33].

Проте, незважаючи на нововведення, на тверде переконання Д. Ребет, націоналізм не перестав бути націоналізмом. Просто він уже не був накидуваною догмою. Порівняно з первісним розумінням нації (де наголошувалася духовна площина) тепер акцент робиться на її дієвості та ди-

наміці, вона має бути плюралістичним синтезом усіх її складників [19, 96]. Л. Ребет стояв на схожих позиціях: людина - це абсолютна цінність, достатність сама в собі, і що вона в жодному разі не може бути предметом політичного життя [14, 132]. Такі позиції, на нашу думку, відповідають ліберальним засадам, а не націоналістичним. Член 34 ОУН В. Маркусь вважав, що націоналізм ОУН (з) — це «радіше програма боротьби за визволення і утворення держави», а не ідеологія [9, 55]. З цим ми не можемо не погодитись.

Однак ще один діяч ОУН (з), А. Камінський, був переконаний, що його Організація знайшла поміркований баланс «між автономною свободою одиниці в державі та її (держави) обов'язками супроти неї і васагом¹ втручання державної влади у сферу одиниці та її (одиниці) обов'язками супроти держави» [73, 51].

Але, на нашу думку, такий баланс можна вважати лише ідеалом, до якого необхідно прагнути. Чомусь діячі ОУН (з) не враховували егоїстичних рис характеру, притаманних усім без винятку людям. Особливо в посттоталітарних суспільствах, яким була і залишається Україна. Тут політична культура, свідомість громадян, практика суспільно-політичного життя, участь населення в інститутах громадянського суспільства і дотепер на низькому рівні.

Проблемами 40-х і 50-х рр. були нерозвиненість національної ідеї та величезна психологічна і ментальна відмінність між населенням Сходу та Заходу України з орієнтацією першого на Росію. В таких умовах очікувати від громадян найвищого ступеня політичної зрілості, на нашу думку, було марно. Очевидно, на такі погляди членів ОУН (з) вплинула закордонна дійсність у частині прав і свобод громадян та реальних, а не декларативних, принципів діяльності органів влади. Проте українське суспільство і зовнішні впливи на нього в 1940-х рр. та «західні демократії» на нашу думку, дуже відрізнялися між собою.

На відміну від діячів 34 ОУН та ОУН в Україні, ОУН (з) також пов'язували демократію не лише з політичною складовою життя суспільства, а й з економічною сферою. Суміш елементів політичної демократії з соціально-економічною проблематикою вони назвали «соціальною демократією». Політична демократія повинна забезпечити функціональність усього апарату господарства держави та похідної від нього соціальної політики. На думку А. Камінського, вона

¹«Васага» - засіб, знаряддя (діалект.)

повинна забезпечити гнучкість соціально-економічної політики [6, 4].

Якщо міркувати про погляди членів ОУН (м) на зазначену проблематику, то вони теж зазнали змін після Другої світової війни. Поштовху демократизації надав, на нашу думку, О. Бойдуник. Його концепція «національного солідаризму» прийшла на зміну «націократії» М. Сціборського. Автор не відмовився від таких аспектів, як становий поділ суспільства, контроль держави над економічною та соціальною сферами, визнання пріоритету інтересів загалу над одиницею. Разом з тим він повністю погоджувався з потребою політичного плюралізму та участі партій у формуванні органів влади, впровадження демократичних прав громадян, реалізації принципу «стримувань і противаг» влади та ін. Устрій української держави, на думку О. Бойдуника, може бути лише «народовладним» [2, 10–11, 17]. Його концепція, по суті, стала основою нової програми ОУН (м) 1947 р. та була закріплена Ідеологічною конференцією 1948 р.

Ще один діяч-мельниківець Ю. Пундик згадував: досвід німецького і московського тоталітаризму призвів до того, що ОУН відкинула будь-які сумніви щодо форми влади. «Ми відкинули тоталітаризм і стали на позиції народоправства. Тому що влада повинна віддзеркалювати інтереси народу, а це можливо лише тоді, коли вона виходить з народу», - писав він. Проте,

вказав Ю. Пундик, нація повинна бути готовою до демократії та її можливостей [18, 115–117].

Публіцист мав на увазі рівень політико-правової свідомості населення, основи розвитку громадянського суспільства з усіма можливими важелями впливу на владу, а також початок чітко розроблених процесів реформування економічної сфери, які б не допустили поляризації майнового становища суспільних груп. Значну увагу, на думку Ю. Пундика, необхідно також звернути на судову гілку влади, її максимальне унезалеження від виконавчої влади, але пам'ятати про важелі громадського контролю за роботою суддів. Для такої «підготовки» суспільства, вважав автор, доцільно у перехідний період (одразу після виходу з СРСР) встановити авторитарний режим з поступовим переходом (у міру готовності громадян) до традиційних європейських форм життя суспільства [18, 125].

Таким чином, Організація українських націоналістів пройшла етап еволюції від абсолютного заперечення демократії як принципів взаємодії елементів суспільного життя та способу формування влади до визнання останніх як «найменшого зла для суспільства». Втім, таке визнання має відбуватися з низкою застережень і врахуванням національних особливостей українців і традиційних ментально-психологічних проблем переходу від тоталітарного режиму СРСР до демократичного в майбутній незалежній державі.

1. *Бандера С.* До засад нашої визвольної політики // Перспективи Української Революції: Збірка творів / Репринтне вид.- Дрогобич: Відродження, 1998.- 656 с
2. *Бойдуник О.* Дійсність і наші завдання.- Б.м., б.р., 1945.
3. *Боляновський А.* Основні фактори впливу на спроби зміни ідеологічних засад українського націоналізму в роки Другої світової війни // Альманах «Молода нація».- 1996.- № 4.- С 59-63.
4. Бюлетень. Тільки для внутрішнього вжитку. Не призначений для масового поширення.- Б.м., б.р.- 14 с
5. *Горновий О.* Про наш демократизм // Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ).- Ф. 13, спр. № 376, т. 7.
6. *Камінський А.* Соціальна програма нашого руху // Український самостійник.- 1960.- Ч. 7-8.- С. 4-7.
7. *Кир Д.* Вождь // Український націоналіст.- 1941.- 21 листопада.- С 3-5.
8. Лист О. Горнового до друзів за кордоном // ДА СБУ.- Ф. 13, спр. № 376, т. 4.
9. *Маркусь В.* Півстоліття ОУН (1929-1979) // Сучасність.- 1979.- № 4.- С 52-62.
10. *Мірчук П.* За чистоту позицій українського визвольного руху.- Лондон, Мюнхен: Українська Визвольна Спілка, 1955.- 184 с.
11. Націоналізм та демократизм і лібералізм // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУУ).- Ф. 3833, оп. 1, спр. № 255.
12. П.П. За тип організованої демократії в майбутній незалежній українській державі // ДА СБУ.- Ф. 13, спр. № 372.- Т. П.
13. *Панченко О.* Держава, право і революція у визвольній концепції А. Камінського.- Галяч: Галяч, 2001.- 252 с
14. *Панченко О.* Лев Ребет: нація і держава, демократія і право.- Галяч: Галяч, 2003.- 207 с
15. Політичний вишкіл (1948 р.) // ДА СБУ.- Ф. 13, спр. № 372, т. 14.
16. Постанови третього Надзвичайного Великого Збору ОУН, що відбувся в днях 21-25 серпня 1943 р.; Про уточнення і доповнення до програмових постанов Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН (червень 1950 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955: Збірка документів.- Без місця видання, 1955.— 371 с
17. Про емігрантське середовище (1948 р.) // ДА СБУ.- Ф. 13, спр. 376.-Т. 62.
18. *Пундик Ю.* Питання влади // У полум'ї дружнього слова / Збірник вибраних статей.- Париж, 1983.- 439 с
19. *Ребет Д.* На перехрестях визвольних змагань / Упорядник О. Панченко.- Галяч: Галяч, 2003.- 569 с
20. *Русначенко А.М.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940—1950-х роках.- К.: Унів. вид-во «Пульсар», 2002.- 519 с.
- 21 Світогляд українського революційного націоналізму //

- Державний архів Рівненської області.- Ф. Р - 30, оп. 2, спр. 16.
22. Стахів Є. Похідні групи ОУН на Східну Україну в 1941-1943 роках // Національно-визвольна боротьба 20-50-х років в Україні: Збірник матеріалів Першої наукової конференції.- Львів, 25-26 червня 1991 р.- Київ, Львів, 1993.

Rybak A. I.

ATTITUDE TOWARD DEMOCRACY IN THE POLITICAL MIND OF OUN 1940-1950TM

The looks of author are reflected on one of the most debatable and scantily explored questions — attitude of figures of Organization of the Ukrainian nationalists toward the problems of democracy as political mode of the independent state. In particular, the post-war is analyzed «democratic nationalism» of OUN in comparison with ruling to Second world war by «natiocratical» conceptions of co-operation of power with society.